

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЯК СПОСІБ ВІЯВЛЕННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ШАХРАЙСЬКИХ ДІЙ

Досліджено значення та місце господарського контролю в процесі виявлення та попередження шахрайських дій. Визначено особливості застосування методів господарського контролю в процесі виявлення шахрайств. Запропоновано ряд контрольних заходів щодо виявлення та попередження шахрайств

Постановка проблеми. Ефективність протидії та розкриття шахрайств великою мірою залежить від організації господарського контролю як на рівні підприємства, так і на рівні держави, оскільки організація системи контролю за господарським життям підприємства є ефективним способом перевірки законності, достовірності та доцільності операцій, що здійснюються на підприємстві. Вважаємо, правильна організація господарського контролю унеможливить або принаймні зведе до мінімуму здійснення будь-яких шахрайських дій.

Аналіз останніх досліджень. Проблемою контролю займаються багато вчених. За словами Т.А. Бутинець [5]: "Сотні книг написані про розвиток і вдосконалення господарського контролю, принципи його організації та порядок здійснення. Розроблено багато схем вивчення ревізорами та аудитором здійснених операцій, порядок проведення інвентаризації майна та відображення її результатів. Практично немає жодної проблеми, яка б не висвітлювалась науковцями і з якої не були б визначені шляхи економії на здійсненні контролю. Сюди входять як масштабні заходи, так і малопомітні. Значна частина пропозицій може бути оцінена тільки людиною, яка озброєна спеціальними знаннями в області контролю та ревізії, має добру теоретичну та фахову підготовку". Так, дослідженням теоретичних аспектів господарського контролю та його форм займалися такі науковці як В.П. Бондар, Ф.Ф. Бутинець, Т.А. Бутинець, Т.О. Каменська, Р.О. Костирко, Л.П. Кулаковська, Л. Смирнова, Б.Ф. Усач, В.В. Федчишина, О.В. Філозоф та багато інших. Разом з тим робіт, які б розглядали організаційні та методологічні аспекти контролю не так вже й багато. Так, зазначає Т.А. Бутинець, "...в незалежній Україні не поповнився арсенал принципів контролю як науки. Не обговорюються шляхи створення системи його принципів. Проблематика законів функціонування і розвитку бізнесу не доповнюється розробкою механізму дії принципів контролю та їх застосування. Серйозну турботу викликають суб'єктивні підходи окремих авторів до визначення принципів. Не приділяється належна увага дослідженню принципів та інтересів контролю, мотивів і цілей, його соціального завдання та цінностей господарського контролю в господарській діяльності".

Викладення основного матеріалу дослідження. Завданням нашого дослідження не є розгляд проблеми господарського контролю, але так, як господарський контроль є процесом спостереження і перевірки господарської діяльності підприємства, яка здійснюється відповідними суб'єктами управління з метою виявлення відхилень від встановлених параметрів цієї діяльності, законності, достовірності та ефективності здійснення операцій, усунення та попередження негативних явищ та тенденцій, такий як шахрайство, не можемо не оминати проблему господарського контролю як засобу протидії шахрайству на підприємствах.

Наука про контроль вивчає шляхи попередження та виявлення господарських порушень і відхилень. Щоб зрозуміти як саме контроль може стати способом виявлення та попередження шахрайств, звернемося до його основних функцій. Отже, проф. Ф.Ф. Бутинець [6] виділяє такі основні функції контролю:

1. Спостереження – метою цієї функції є отримання інформації про досягнуті фактичні величини.

2. Виявлення відхилень у здійснюваних господарських операціях.

3. Виключення небажаних наслідків відхилень, тобто оцінка відхилень (обліково-правова, економічна, фінансова тощо) та їх коригування – коригуюча.

4. Профілактика порушень і відхилень – інструмент суб'єктів контролю для запобігання вчинення неправомірностей шляхом впливу на поведінку людей, особливо тих, які відповідають за певні сфери функціонування підприємства, збереження майна, його ефективне використання, недопущення втрат. Сюди входить інструктивна функція, яку ще називають використанням висновків з контролю для більш ефективних і відповідних до правил дій.

5. Виконання – поточна перевірка точного виконання ухвалених рішень.

6. Спонування – зв'язок з мотиваційною системою, мотивація до здійснення бажаних дій.

Як бачимо, основними функціями господарського контролю є виявлення відхилень та порушень, тобто у нашому випадку шахрайств, та профілактика даних порушень. Звідси і випливає поставлена нами проблема.

Бардаш С.В. стверджує, що "Важливим для встановлення господарського порушення є його оцінка відносно норм, яким відповідає встановлений у ході контролю факт" [3]. Відразу ж необхідно з'ясувати питання: що ж встановлює контроль. Чи він встановлює просто певне господарське порушення, чи встановлює факт господарського порушення? Все те, що відбулось в процесі господарювання становить факт господарського життя. Але контроль охоплює дії і події ще до того як вони відбулись, тобто на стадії наміру здійснити господарську операцію, а також в ході її здійснення. Контроль відслідковує певні стадії намірів здійснення операцій. Сьогодні це – головне завдання внутрішнього контролю, будь-якого виробничого підприємства. Позиція А.П. Робсон полягає в тому, що "...контроль передбачає як виявлення помилок конкретних працівників, так і успіхів, аналіз їх причин, а також обговорення дій, які могли б виправити помилки та закріпити успіхи" [13].

Отже, метою організації ефективного контролю господарської діяльності підприємств є недопущення будь-яких господарських порушень. З цієї ж метою і обумовлюється необхідність функціонування великої кількості контролюючих органів. Вони, в силу свого призначення та відповідно до чинного законодавства, здійснюють господарський контроль, проводять ревізії, аудит та перевірки. Господарський контроль за метою та спрямованістю представлено такими складовими як перевірка, ревізія, аудит, судово-бухгалтерська експертиза, бухгалтерський облік та внутрішній контроль. Головним завданням даних складових є виявлення та профілактика будь-яких порушень чинного законодавства. Вироблення стратегії досягнення поставлених цілей – дуже складне завдання, що вимагає наукового підходу для свого вирішення.

Попередження порушень чинного законодавства – це багаторівнева вивчає система державних та громадських заходів, спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію причин і умов для вчинення протиправних операцій, у тому числі в сфері бухгалтерського обліку та оподаткування. Тому, як і будь-яка інша область управління, профілактика шахрайських дій повинна відповідати певним принципам, а саме: законності, демократизму, справедливості, гуманності, розумності та науковості. При цьому основними цілями профілактичних заходів повинні бути викорінення незаконних вигод від здійснення протиправних операцій. Для цього необхідно:

– запровадити диференційовані фінансові санкції, що перевищують економічну вигоду від злочинного діяння;

– використовувати новітні електронні способи взаєморозрахунків;

– усунення умов, що дозволяють здійснити порушення.

На думку ряду авторів, в даний час стало набагато менше проводиться досліджень, підготовлюватися дисертації, випускатись монографії, посібники, методичних рекомендацій з даної проблеми. Значно скоротився обмін досвідом попереджувальної роботи на сторінках відомчих видань правоохоронних органів. Все це спричинено згортанню профілактичної роботи економічних злочинів, що негативно відбилося і на науково-дослідній діяльності. Разом з тим, не можна розраховувати тільки на розробку системи попередження злочинів у сфері господарювання без її науково-методичного забезпечення. На нашу думку, важливим напрямком науково-методичного забезпечення профілактичних процесів має стати впровадження наукових розробок і рекомендацій у діяльність правоохоронних та інших органів.

Слід визнати, що обставини, що сприяли вчиненню економічних злочинів, найбільш повно можуть бути виявлені і досліджені саме в процесі здійснення бухгалтерської експертизи. Деякі дослідники питання взаємозв'язку категорій господарський контроль та судово-бухгалтерська експертиза, такі як В.В. Федчишина [17], проаналізувавши властивості господарського контролю, стверджують, що судово-бухгалтерська експертиза не є його методом, не зважаючи на те, що в роботі експерта-бухгалтера застосовуються більшість прийомів і способів контролю. Це об'рунтовується тим, що основною відмінністю є сутність цих процесів. Адже господарський контроль спрямований на потреби управління суб'єктами господарювання, крім того, йому властива систематичність і безперервність. Тоді як судово-бухгалтерська експертиза проводиться з метою виявлення фактичних обставин справи, що надана судом або слідчим та виступає джерелом доказів в судовому процесі. Ми не беремося, спростовувати чи підтверджувати дану думку так, як розглядаємо судово-бухгалтерську експертизу з точки зору профілактики шахрайських дій на підприємстві. А з цієї сторони, бухгалтерська експертиза є ефективною формою контролю по виявленню, розкриттю і попередженню правопорушень в сфері економіки, незважаючи на систематичність та безперервність цих категорій.

Важливою особливістю судово-бухгалтерської діяльності є наявність у ній елемента прогнозування. Виходячи з аналізу накопичених даних про скоєні в минулому злочини певного виду і способи їх здійснення, можна прогнозувати і, отже, попереджати подальший розвиток правопорушень в тій чи іншій сфері господарської діяльності. Саме прогнозування дає можливість намітити дієві шляхи і засоби боротьби зі злочинністю. У практиці проведення бухгалтерських та судово-бухгалтерських експертиз нерідкі випадки, коли на основі прогнозування вчинення певного виду злочинів експертами-бухгалтерами пропонувалися конкретні дієві прийоми і організаційні заходи, що запобігають можливості створення сприятливих умов для їх вчинення в майбутньому.

Всі методи профілактики порушень на основі результатів судово-бухгалтерської експертизи, в залежності від способу їх здійснення поділяються на два види: процесуальні та непроцесуальні.

Процесуальна форма полягає у встановленні експертом-бухгалтером або ревізором при проведенні судово-бухгалтерської експертизи фактів і обставин, які сприяли або могли сприяти вчиненню таких відхилень, і конкретних пропозицій щодо їх усунення та попередження. Для пропозицій профілактичного характеру повинні використовуватися результати проведеного експертом-бухгалтером дослідження. Тому підготовка висновків та акту документальної перевірки повинна стати частиною процесуальної форми профілактики таких порушень. Виявлені

обставини, в тому числі шляхом спотворення бухгалтерської звітності, не можна відривати від рекомендацій профілактичного характеру.

Непроцесуальну форму профілактичної діяльності рекомендується здійснювати шляхом: узагальнення результатів перевірки та експертизи з метою з'ясування обставин, що сприяють вчиненню відхилень. На цій основі слід розробити пропозиції щодо їх усунення, проведення спеціальних досліджень необхідних для профілактики економічних правопорушень.

Разом з тим, профілактична сфера подібного контролю не повинна обмежуватися встановленням факторів, що знаходяться в прямому причинному зв'язку з досліджуваною у кримінальній справі подією. Доцільно виявити всі обставини, що мають профілактичне значення, незалежно від того, сприяли вони скоєння даного конкретного злочину або можуть сприяти вчиненню аналогічного або іншого злочину. Попереджувальна робота повинна бути спрямована не тільки на встановлення причин та умов, що мають місце в даний час, але і на ліквідацію інших негативних явищ, які можуть бути використані для вчинення правопорушення згодом. В іншому випадку навіть активна, цілеспрямована і постійна, але та, що проводиться у вузьких рамках, одностороння профілактична робота буде не в змозі реагувати на зміну форм протизаконної діяльності.

Перелік умов, що спонукають до скоєння злочинів, не можна вважати вичерпаним. У кожного підприємства можуть бути свої специфічні умови.

Неминуче виникає питання: хто із працівників підприємства, враховуючи їх посадове становище, може скористатися зазначеними вище умовами? На цьому етапі визначається коло осіб, які мали можливість скористатися вказаними умовами, враховуючи їх посадове становище. Якщо визначено кілька умов для скоєння злочину, то коло осіб, котрі мають можливість скористатися ними, доцільніше встановлювати у визначеній послідовності. Необхідно розпочинати з розгляду умов, наявність яких відкриває можливість для скоєння злочинів, що тягнуть за собою суттєві збитки як підприємству, так і користувачам бухгалтерської звітності (інвесторам, кредиторам, державним органам тощо).

До таких умов можна віднести передусім відсутність у підприємництва незалежного послідовного фінансового контролю [11]. Ініціаторами такого контролю, як правило, виступає перший керівник підприємства та головний бухгалтер. Тому коло осіб, зацікавлених у відсутності такого контролю, визначити не складно. Такі особи – це перший керівник, його заступники, головний бухгалтер. Вони мають можливість здійснення фінансових операцій у значних розмірах, що тягне за собою збитки у великих розмірах.

По-перше, умовою, що створює можливість скоєння злочину, який тягне за собою значні збитки, є відсутність системи внутрішньогосподарського контролю. Тому наступним кроком необхідно визначити коло осіб, які можуть використати вказані умови. У тому випадку, коли керівники підприємства та головний бухгалтер не є реальними власниками підприємства, вони в першу чергу можуть скористатися відсутністю системи внутрішньогосподарського контролю. Проте якщо керівник, навіть перший, є реальним власником підприємства, то він стає зацікавленим у наявності такого контролю та, власне, виключається із кола осіб, які можуть скористатися цією умовою.

По-друге, умовою для скоєння злочину є низький рівень організації бухгалтерського обліку. Коло осіб, які можуть використати це з користю, досить широке. Відсутність обліку окремих об'єктів, наприклад, розрахунків з постачальниками та підрядниками, з покупцями та замовниками, матеріальних цінностей можуть використовувати з користю матеріально відповідальна особа, а також працівники, які одержують матеріальні цінності від постачальників за довіреністю підприємства. Наявність у регістрах нетипових кореспонденцій рахунків

бухгалтерського обліку часто є тією ознакою злочинів, яку здійснюють бухгалтери самостійно або разом з матеріально відповідальними особами. Аналізуючи господарську операцію, відображену на рахунках бухгалтерського обліку нетиповою кореспонденцією, можна встановити осіб, які брали у ній участь. Наявність дебіторської заборгованості, відображеної у бухгалтерському обліку, надто тривалий час може бути ознакою скоєння злочину як безпосередньо бухгалтером, так і матеріально відповідальною особою чи в результаті змови між ними. Необхідно встановити у результаті чого виникла така дебіторська або кредиторська заборгованість, хто із робітників брав участь у цій операції та зробити зустрічну перевірку, щоб встановити реальність та сутність такої господарської операції.

По-третє, умовою скоєння злочину є відсутність в організації чітко визначених посадових прав та обов'язків персоналу підприємства, і насамперед матеріально відповідальних осіб та осіб, які мають контрольні функції. Якщо діяльність таких працівників не контролюється, то необхідно більш детально дослідити ті господарські операції, які виконувались за їх розпорядженням або безпосередньо ними самими.

На основі вивчення особистих якостей та життя осіб, які мають можливість використовувати умови для скоєння злочину, визначаються особи найбільш вірогідно пов'язані зі скоєнням злочину. Насамперед необхідно встановити майновий стан таких осіб та офіційні доходи й порівняти їх з витратами. З практичного досвіду роботи підрозділів по боротьбі з економічними злочинами зрозуміло, що з найбільш очевидних ознак скоєння злочинів у сфері економіки є перевищення витрат доходів фізичної особи.

Вивчивши інформацію про осіб, котрі можуть брати участь у скоєнні злочину, досліджуються бухгалтерські документи та записи, до яких такі особи мали доступ. Як вже неодноразово зазначалося, злочини у сфері економіки відносно юридичних осіб відображаються у бухгалтерських документах, записах на рахунках бухгалтерського обліку та у бухгалтерській звітності. Саме ця закономірність дозволяє визначати ознаки скоєних злочинів на основі криміналістичної діагностики бухгалтерської інформації.

За допомогою бухгалтерської експертизи виявляються не тільки умови, які сприяють здійсненню правопорушення, але й розробляються процедури для їх усунення та подальшого попередження. При цьому механізм попередження посягань буде відмінним в залежності від того, на якій стадії приймаються міри профілактичного характеру [222, с. 102].

На стадії попереднього контролю, виявляючи причини правопорушень, бухгалтерська експертиза встановлює, яким чином бухгалтерська служба контролює, наприклад, норми витрат сировини при виписці лімітно-забірних карт на матеріали та інше. Головним завданням експертизи на цій стадії є попередження нецільового використання фінансових ресурсів, недопущення незаконних та неефективних виробничо-господарських операцій, що можуть нанести господарському суб'єкту збиток чи погіршити його фінансовий стан, а також вибір найбільш доцільних економічних рішень при плануванні використання фінансових ресурсів.

На стадії поточного контролю господарських операцій експертиза встановлює, чи достатньо бухгалтерський апарат контролює прийняття виготовленої продукції, правильність її реалізації. Головні завдання експертизи на стадії поточного контролю – розкриття невикористаних резервів у діяльності підприємства, виявлення відхилень фактичних результатів від запланованих та прийняття необхідних заходів щодо нейтралізації негативних факторів, що впливають на виробничо-фінансову діяльність.

Бухгалтерський облік та звітність дають необхідну інформацію для ретроспективного аналізу, тому експертиза встановлює причини недостач, пересортиць, псування товарно-матеріальних цінностей. Задачами бухгалтерської

експертизи на стадії наступного контролю є перевірка документів, записів в реєстрах бухгалтерського обліку, зіставлення бухгалтерських звітів та балансів, проведення інвентаризації всіх видів активів та зобов'язань, аналіз фінансово-господарської діяльності.

Доктор економічних наук Н.Г. Гаждієв [8] пропонує групувати заходи бухгалтерської експертизи з попередження правопорушень в економічній діяльності наступним чином:

1) заходи зі встановлення документальної обґрунтованості руху активів та зміни величини зобов'язань підприємства, які проводяться з ціллю визначення обґрунтованості оприбуткування, відпуску та списання матеріалів, готової продукції, товарів, розмірів та вартості неврахованої продукції, визначених з врахуванням висновків технологів, товарознавців та інших спеціалістів;

2) методи, за допомогою яких надається можливість виявлення порушень в організації ведення бухгалтерського обліку та контролю, які сприяли створенню матеріального збитку або чинили опір його своєчасному виявленню;

3) заходи по перевірці правильності результатів проведення документальних ревізій, аудиторських перевірок.

Воюцька І.В. пропонує [7, с. 103] збільшити дане групування і додати четверту і п'яту групи. До четвертої внести методи перевірки і визначення відповідності відображених в бухгалтерських документах господарських операцій вимогам бухгалтерського обліку, звітності та діючим нормативним актам, які проводяться з метою виявлення неправдивих даних в документах, що являються основою для обліку та звітності, а також виявлення підписок, підчисток, фальсифікації даних. В п'яту ж групу включити методи аналізу фінансово-господарської діяльності, які проводяться з метою визначення економічного положення підприємства, що досліджують, а також дослідження факторів, що впливають на зміну економічної обстановки, стеження за динамікою фінансових показників та формування висновків.

Узагальнюючи, роль судово-бухгалтерської експертизи, можна зазначити, що одним із важливих її завдань є встановлення причин і умов, що сприяють допущенню спотворень і порушень у бухгалтерському обліку, а також їх профілактика та попередження. Через недооцінку слідчими та судами профілактичних можливостей висновків бухгалтера про причини і умови злочинів у сфері економіки досить часто постанови слідчих, окремі ухвали судів рясніють загальними фразами типу "слабкий контроль", "погана постановка обліку" і т.д. Такі рішення не можуть зіграти організовуючої і мобілізуючої ролі, проконтролювати їх виконання неможливо. Звичайно, за допомогою тільки судово-бухгалтерської експертизи слідчий (суд) не може виявити всі умови, що сприяють вчиненню злочинного діяння. Тим не менш вони істотно сприяють більш повному і точному з'ясуванню цих обставин і розробці реальних пропозицій щодо їх усунення.

Наступною формою господарського контролю діяльності підприємства є перевірка. Перевірка являє собою обстеження і вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів. Наслідки перевірки оформлюються довідкою або доповідною запискою. Даний вид господарського контролю та способи його реалізації для виявлення шахрайств були розглянуті нами у попередніх пунктах роботи.

Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття недостач, розрват, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань [2, с. 802]. За змістом ревізії поділяються на фактичні і документальні. Фактична перевірка передбачає перевірку не тільки документів, але і наявність грошових коштів, цінних паперів і матеріальних цінностей. У процесі фактичної ревізії проводиться інвентаризація матеріальних

цінностей, перевіряється стан матеріальних і речових складів, робляться підрахунки, зважування і вимірювання товарно-матеріальних цінностей, що знаходяться на складах, контрольні вимірювання на будівництві, виконуються інші необхідні дії. Документальна ревізія включає перевірку різних фінансових документів, в тому числі, рахунки, платіжні відомості, ордери, чеки, звіти, кошториси і ін. На основі аналізу фінансових документів визначається законність і доцільність витрачання коштів.

Залежно від обсягу операцій, що охоплюються, виділяються ревізії:

1) комплексні, коли перевіряються всі сторони господарської діяльності і всі види господарських операцій;

2) неповні, що контролюють лише окремі види господарських операцій (ревізія касових операцій, ревізія операцій на певному складі і т.д.);

3) тематичні ревізії (особливий різновид неповних ревізій), що полягають у перевірці за певний період окремих сторін фінансово-господарської діяльності організації і під певним кутом зору. Тематичними перевірками є, зокрема, податкові, а також аудиторські перевірки достовірності фінансової звітності підприємства.

Особливе місце займають ревізії із застосуванням зустрічної перевірки – методу документального підтвердження на підприємстві, в установі чи організації, що мали договірні взаємовідносини з об'єктом контролю, на прохання контролюючої чи правоохоронного органу, виду, обсягу і якості операцій та розрахунків, що здійснювалися між ними, для з'ясування їх реальності (повноти відображення в обліку об'єкта контролю). При проведенні ревізій в міністерствах і інших центральних органах виконавчої влади, в підвідомчих таким органам підприємствах, установах та організаціях, а також підприємствах, організаціях недержавного сектора економіки (приватних, колективних, спільних підприємствах, кооперативах, комерційних банках, довірчих товариствах та інших фінансових посередниках тощо), які одержували бюджетні кошти, кошти державних цільових або валютних фондів, використовували державне або комунальне майно, основними завданнями ревізій є [1, с. 803-804]:

1) перевірка законності і правильності утворення фондів, їх розміри та витрачання за цільовим призначенням, правильність спрямування та використання бюджетного фінансування, кредитних ресурсів та фінансової допомоги;

2) перевірка правильності розрахунків витрат на утримання управлінського апарату, дотримання чинних нормативних актів при витрачанні коштів на їх утримання, забезпечення збереження державного майна;

3) перевірка достовірності даних у бюджетних запитах;

4) перевірка виконання плану асигнувань із загального фонду бюджету, кошторису за загальними та спеціальними фондами;

5) перевірка правильності та повноти ведення бухгалтерського обліку та достовірності фінансової звітності;

6) перевірка стану розрахунків з бюджетом, законності отримання доходів, пільг, дотримання чинного законодавства при зміні форми власності шляхом корпоратизації, викупу, приватизації, законності проведених операцій у сфері зовнішньоекономічної діяльності, повноти відрахування коштів до галузевих державних фондів;

7) виявлення і перевірка по суті фінансових операцій, які віднесені до сумнівних та незвичних.

За результатами ревізії складається акт ревізії – службовий документ, який стверджує факт проведення комплексної, фінансової чи тематичної ревізії, що відображає її результати стосовно наслідків окремих фінансово-господарських операцій чи діяльності підприємства в цілому і є носієм доказової інформації при виявленні та систематизації за економічною однорідністю недоліків в господарюванні та порушенні законів і інших нормативно-правових актів.

При виявленні істотних порушень фінансової дисципліни, недостатності коштів і матеріальних цінностей, інших зловживань матеріали ревізії (перевірки)

передаються слідчим органам і одночасно ставиться перед керівництвом перевіреного підприємства, установи, організації або відповідного органу управління питання про звільнення з займаних посад винних у цьому осіб. Матеріали перевірок, ревізій, що проводяться Рахунковою палатою України, у випадку виявлення фактів привласнення коштів Державного бюджету України, інших матеріальних цінностей, а також виявлення фактів корупції та інших зловживань, пов'язаних з використанням зазначених коштів і за вчинення яких передбачено притягнення до кримінальної відповідальності, за рішенням Рахункової палати України передаються до Генеральної прокуратури України.

Наступною формою контролю, що може стати ефективним засобом боротьби із шахрайством в господарській діяльності підприємств, є аудит. Хоча це також в науковому світі є дискусійним питанням. Наприклад, деякі дослідники, такі як Л. Смирнова [14, с. 501], вважають, що тільки внутрішній аудит є одним із основних видів боротьби з шахрайством, оскільки "зовнішній аудит виявився нездібним гарантувати надійність системи внутрішнього контролю". Це обґрунтовується тим, що основною метою діяльності зовнішніх аудиторів є підтвердження достовірності фінансової звітності, а шахрайство не завжди сприяє викривленню фінансової звітності. Тобто в таких випадках зовнішній аудит не зможе виявити шахрайство. Вважаємо це спірним питанням так, як відомі випадки розкриття шахрайства незважаючи на те, що його сліди не було виявлено у фінансовій звітності. На нашу думку, ефективність зовнішнього аудиту при виявленні шахрайських дій визначається замовником аудиту. Якщо, відповідно, замовлення аудиту буде ініційоване зі сторони власника суб'єкта підприємницької діяльності, то і ефективність зовнішнього аудиту буде вищою, ніж при обов'язковому аудиті. Крім того, не потрібно забувати і про те, що аудитор лише висловлює власну незалежну думку щодо достовірності звітності у всіх суттєвих аспектах та її відповідності чинному законодавству, що не гарантує виявлення ним усіх шахрайських дій або взагалі будь-яких шахрайств. Тим не менше, не можна впевнено говорити, що зовнішній аудит не в змозі розкрити шахрайські дії. Так, як метою аудиту залишається виявлення помилок і шахрайства в ході його здійснення.

Для виявлення шахрайств в ході аудиту доцільно використовувати так звані "золоті правила". Ці постулати поведінки вимагають від аудитора [16, с. 253]:

– намагатися з'ясувати причину відхилень;

– не розглядати питання довіри до людей тільки залежно від їхнього становища у суспільстві;

– не припускати думки, що шахрайство неможливе на цьому підприємстві;

– відчувати особисту відповідальність за виявлення шахрайства;

– у разі виявлення потенційних проблем посилити контроль задля зниження ризику;

– знати ситуації, які супроводжуються значним ризиком шахрайства, та їх ознаки.

А проф. Давидов Г.М. [9, с. 74-75] включив зазначені правила до процедур виявлення помилок і шахрайства в процесі проведення аудиту. Також вченим було розроблено інші процедури щодо виявлення цих категорій в аудиті. Ми повністю поділяємо думку дослідника і вважаємо їх ефективними при виявленні шахрайств у системі бухгалтерського обліку в процесі проведення аудиту. Так, дані процедури Давидов Г.М. поділив на певні групи:

1) процедури контролю повноти даних;

2) процедури точності;

3) процедури контролю за дотриманням законності господарських операцій (процедури на "дозволеність");

4) процедури контролю за збереженням активів.

Процедури контролю повноти даних можуть бути реалізовані в двох варіантах:

– у системі комп'ютерної обробки даних (розроблені задля впевненості у тому, що всі первинні документи з господарських операцій прийняті для комп'ютерної обробки або для виявлення документів, які не пройшли обробку);

– у системі паперової обробки даних (розроблені задля впевненості в тому, що всі первинні документи з усіх господарських операцій внесені до контрольного документа і зареєстровані або що документи загублено чи їх неправильно зареєстровано).

Незалежно від засобів обробки інформації можна навести операції щодо виявлення шахрайств, пов'язаних із процедурою контролю повноти даних:

– нумерація усіх господарських операцій і їх облік після нумерації;

– перевірка обробки всіх даних методом “перевірочних сум” (в комп'ютерному середовищі така операція може бути проведена шляхом групування документів-джерел і перевірки кількості документів у кожній групі. У системі паперової обробки така операція відбувається шляхом сумування критичних документів, що належать кожній групі перед початком і після обробки даних за операціями);

– узгодження даних з різних джерел (наприклад, узгодження за даними кількості отриманих довіреностей і проведених операцій з реалізації товарів);

– визначення вірогідності того, що інформація з усіх господарських операцій була внесена в документи;

– порівняння вхідних даних з показниками, зазначеними в інших документах.

Процедури контролю точності необхідні для виявлення помилок, пов'язаних з тим, що дані з кожної господарської операції можуть бути внесені не в повному обсязі, не на відповідний рахунок, несвоєчасно. В системах, де розрахунки ведуться ручним способом слід проводити операції подвійної перевірки із залученням осіб, які повторюють розрахунки. В комп'ютерній системі обліку перевірка точності внесення даних проводиться для впевненості в тому, що дані точно зареєстровані і введені в комп'ютер, або щоб виявити дані, які були не внесені в комп'ютер. Для перевірки на точність своєчасності фіксування господарських операцій використовують методи визначення термінів проведення операцій.

Процедура контролю за дотриманням законності господарських операцій дає можливість встановити той факт (або встановити його відсутність), що зареєстровані дані з господарських операцій дійсно відображають реальні економічні дії. Таких процедур контролю може бути кілька. Найбільш проста з них полягає в тому, що виконання операцій дозволяється лише окремим посадовим особам підприємства у межах їх повноважень, передбачених нормативними актами підприємства. У більш досконалих системах процедури контролю за наданням дозволів інтегровані в систему таким чином, що перевірка на наявність очікуваних наслідків здійснюється автоматично. Так, процедури надання дозволів передбачають:

затвердження господарських операцій посадовою особою, що має повноваження;

– складання звітів за видатками;

– комп'ютерне порівняння даних за фінансовим звітом і господарськими операціями;

– обмеження доступу до інформації.

Вважаємо також, що процедури контролю за дотриманням законності господарських операцій, зокрема процедури спрямовані на виявлення фіктивних операцій, повинні включати розподіл повноважень щодо обробки даних.

Процедури контролю за збереженням активів полягають у обмеженні доступу до активів підприємства персоналу, що не має відповідних повноважень. Ефективність даного контролю залежить від правильного розподілу обов'язків між посадовими особами. Для попередження шахрайства, крадіжок та й інших зловживань необхідно обмежити доступність інформації, що може бути використана для укладення угоди. Передусім, це стосується операцій і угод з грошима, страховими та іншими високоліквідними активами. Дані процедури контролю також повинні забезпечити захист

активів і облікових записів від фізичного пошкодження. А в комп'ютерній системі обліку доступ до файлів повинне мати лише обмежене коло посадових осіб.

На практиці, на жаль, зазначені вище процедури можуть тільки зменшити, але не усунути можливість шахрайств.

Ще однією проблемою в господарській діяльності сучасних підприємств є те, що власники не завжди отримують достовірну інформацію про діяльність їхнього підприємства, що спричинено змовою керівника з персоналом бухгалтерської служби та представленням у звіті для власників лише вигідну для них інформацію. Як показує розглянута нами практика підприємств Західних країн, власники не завжди можуть довіряти зовнішнім аудиторам, які надаючи недостовірний висновок про діяльність підприємства, блокують можливість прийняття оперативних рішень щодо його подальшого функціонування та сприяють його банкрутству.

Останнім часом з'явилось ряд робіт таких дослідників як Л. Смирнова [14], О.В. Філозоф [18] щодо ефективності внутрішнього аудиту у виявленні та попередженні шахрайств. До недавнього часу внутрішніми аудиторами не контролювалася одна з найбільш ризикових сфер – підготовка і складання фінансової звітності. Це пояснювалось рядом причин:

– вважалось неефективним дублювати роботу зовнішнього аудиту;

– внутрішні аудитори відчували нестачу в навиках, необхідних для оцінки засобів управління в цих областях, через складність і швидку зміну вимог в області бухгалтерського обліку (МСФЗ, GAAP) і оподаткування;

– фінансова дирекція, якій зазвичай підзвітний внутрішній аудит, не була зацікавлена у передачі внутрішньому аудиту відповідних повноважень тощо.

Нині дана тенденція змінилася і внутрішні аудит є одним із найефективніших засобів боротьби з шахрайствами на підприємстві. Внутрішній аудит дає змогу контролювати та аналізувати діяльність підприємства, а саме законність та ефективність здійснюваних операцій, надавати достовірну інформацію про діяльність підприємства та надавати пропозиції щодо подальшого функціонування підприємства. Проте, щоб зробити діяльність даного аудиту ефективною треба вирішити ряд завдань. По-перше, це забезпечити незалежність роботи внутрішнього аудиту. У даний час широко обговорюється питання про те, чи може внутрішній аудит бути незалежним, якщо він грає ключову роль в тестуванні і оцінці ефективності контролю. По-друге, сьогодні у службах внутрішнього аудиту виникають проблеми із залученням та збереженням висококваліфікованих працівників. По-третє, стає необхідним вжиття заходів для досягнення упевненості відносно результатів роботи внутрішнього аудиту. Ця упевненість повинна включати не висунення ніяких претензій зовнішніх аудиторів до роботи, яка виконувалася внутрішнім аудитом, за умови, що відділи внутрішнього аудиту зможуть довести, що вони дійсно незалежні і професійні. Відділи внутрішнього аудиту, підзвітні фінансовому директору підприємства, не зможуть це довести. Найважливішим завданням, на нашу думку, що має бути поставленим перед внутрішнім аудитором – це знання. Так, як внутрішній аудитор повинен знати стільки ж або навіть на порядок більше ніж працівник, якого він перевіряє.

З вирішенням поставлених завдань робота, що виконується службами внутрішнього аудиту, матиме все більше значення. Вже сьогодні можна констатувати ряд змін, які відбулися у змісті роботи внутрішніх аудиторів: у компетенцію відділів внутрішнього аудиту все частіше і все у більшій мірі включаються питання, пов'язані з формуванням фінансової звітності підприємств.

Таким чином, вирішення проблеми запобігання шахрайству зараз здійснюється одночасно в двох напрямках. З одного боку, зростає роль внутрішнього

аудиту, здійснюється серйозна робота щодо розширення його функцій, підвищення незалежності відділів внутрішнього аудиту для забезпечення якісного вирішення завдань по боротьбі з шахрайством. З іншого боку, здійснюються заходи, спрямовані на посилення контролю над зовнішнім аудитом, перегляд підходів аудиторів до перевірки. Однак, поки що жоден з видів аудиту не спрямований повністю на виявлення шахрайства і боротьбу з ним. Відсутні методологічні розробки, для боротьби з шахрайством, які дозволяють не лише виявити, але і довести факти недобросовісних, неправомірних дій.

Вважаємо, що аудит як засіб боротьби з шахрайством повинен бути спрямований на використання процедур перевірки, розроблених для вирішення завдання щодо виявлення доказів здійснення шахрайських дій. Можна виділити два етапи цієї роботи, кожен з яких має свою мету та потребує розробки власної методології, – стадію пошуку і стадію реагування. Аудитори, завданням яких є виявлення шахрайств, перевіряють підприємства із групи ризику, незважаючи на відсутність доказів того, що ці підприємства стали жертвами шахрайства. Так, як профілактика краща, ніж “лікування”, розслідування фактів шахрайства. Інтенсивність перевірки залежить від ступеню ризику, якому піддається підприємство, а не від наявності або відсутності симптомів шахрайських дій. Робота аудитора, що займається пошуком шахрайств, починається тоді, коли він знайшов деякі вказівки на те, що, можливо, здійснено шахрайство (тобто знайшов ознаки шахрайства). Після цього аудитор переходить до цілеспрямованого пошуку доказів того, яку природу мають виявлені ознаки – помилкову, ненавмисну чи навмисну.

Отже, можна зазначити, що аудит, спрямований на виявлення шахрайств, часто розглядають як частину обов'язків внутрішнього контролю, тому що він, як правило, здійснюється лише внутрішніми аудиторами. Проте виявляти шахрайські дії можуть і зовнішні аудитори за спеціальним дорученням клієнтів, якщо при цьому вони реально зацікавлені у виявленні таких дій.

Однією із найбільш дієвих форм контролю в єдиній системі господарського обліку є саме бухгалтерський облік. Це й зрозуміло, бо організований процес виробництва і розподілу матеріальних благ немислимий без спостереження за фактами господарського життя, що відбуваються, без їх вимірювання і реєстрації, без систематичного зіставлення витрат з результатами праці. Контроль, заснований на документах, у яких відображаються здійснені факти господарського життя, дозволяє не тільки виявляти перевитрати, втрати, порушення, зловживання, а й попереджати подібні негативні явища. Це надає бухгалтерському обліку особливої цінності. Але для того щоб бухгалтерський облік відповідав основним завданням економічних реформ, що проходять у країні, по-справжньому виконував своє призначення, він повинен бути, перш за все, максимально оперативним і достовірним, а разом з тим простим і економічним.

Як вже зазначалося, в даний час питання розвитку бухгалтерського контролю знаходяться в центрі уваги науки, зокрема при цьому особливу актуальність становлять питання дослідження базису бухгалтерського контролю та його зв'язку з бухгалтерським обліком. Одні вважають, що бухгалтерський контроль не має нічого спільного з бухгалтерським обліком. Інші вважають, що цей зв'язок найбезпосередніший. На наш погляд, було б вельми сумнівним категоричне твердження про те, що бухгалтерський облік не має нічого спільного з контролем і що облік у змозі вирішувати завдання, поставлені перед бухгалтерським контролем. Навпаки, слід зазначити, що бухгалтерський облік спочатку з'явився і використовується як найважливіший інструмент контролю. З цього випливає, що в принципі не заперечується певне контрольне значення бухгалтерського обліку. Тому проблема полягає не в тому, чи може бухгалтерський облік виконувати

контрольні функції чи ні, а в масштабі контролю, і звичайно, було б спірним представляти бухгалтерський облік як повноцінний інститут контролю. Якщо виходити з цієї точки зору, то позиції обох сторін зближаться.

Досягнення поставлених перед кожним господарюючим суб'єктом основних цілей має бути забезпечено дотриманням господарської дисципліни і порядку всіма учасниками господарських процесів – їх підрозділами, посадовими особами і рядовими виконавцями. Бухгалтерський контроль, будучи частиною внутрішньогосподарського контролю, грає важливу роль в забезпеченні раціонального використання ресурсів, запобіганні безгосподарності та припиненні спроб різного роду зловживань. Тим більше що протягом свого розвитку бухгалтерський контроль, з різних причин, не повністю виконує завдання, що випливають із самої організації та управління виробництвом. Зростання розкрадань, порушень і зловживань, скоєних з використанням можливостей бухгалтерського обліку, свідчить про слабкість контролю в первинній його ланці. Це потребує суттєвого посилення контрольних функцій бухгалтерського обліку на основі використання результатів наукових досліджень. Тому ідея суттєвої активізації бухгалтерського контролю і посилення його впливу на діяльність підприємства знаходить все більше прихильників як зі сторони науковців, так і зі сторони практикуючих бухгалтерів.

Бухгалтерський контроль є функціональним, тобто здійснюється в ході виконання облікових робіт. Причому його характерною особливістю є те, що він поширюється на діяльність інших працівників підприємства, створюючи видимість інституційного контролю. Тим часом працівники бухгалтерського апарату контролюють в тій мірі, в якій цей контроль забезпечує правильність бухгалтерського обліку. Будь-яка спроба змусити облікових працівників переступити цю межу зазнає невдачі. У зв'язку з цим бухгалтерський контроль можна розглядати як систему дій, здійснюваних при веденні обліку, спрямованих на забезпечення його достовірності. Звідси очевидно, що облік і контроль – це не одне і те ж, але в той же час вони невіддільні одне від одного. Контроль здійснюється на основі облікових даних, без яких він немислимий. Проте облік без контролю також втрачає своє значення, бо бухгалтерський облік – це засіб контролю.

Контроль і облік нероздільні. Тому в діючих нормативно-правових актах, що регламентують бухгалтерський облік, особливо виділяються обов'язки головного бухгалтера та інших облікових працівників в частині контролю. Щоб бухгалтер міг виконувати покладені на нього контрольні функції, йому надані широкі права. Всі документи грошового, матеріального, розрахункового та кредитного характеру, що служать підставою для прийому і видачі грошей, товарно-матеріальних та інших цінностей, а також документи, що містять кредитні і розрахункові зобов'язання підприємства перед іншими господарюючими суб'єктами, без підпису головного бухгалтера або особи, ним уповноваженої на те, не дійсні. Йому надано також право оглядати всі укладені підприємством договори, угоди на отримання або відпуск цінностей, на виконання робіт, накази про встановлення посадових окладів і про преміювання працівників. Все це дозволяє головному бухгалтеру здійснювати попередній контроль, що дозволяє визначити економічну доцільність тієї чи іншої господарської операції. Причому вони зобов'язані використовувати своє право контролю в порядку реалізації контрольних функцій бухгалтерського обліку, щоб попереджати безгосподарність і шахрайства, припиняти неправильне витрачання коштів і т.д.

Головний бухгалтер та інші облікові працівники як контролери виділені з колективу і поставлені в особливе службове становище, але, враховуючи те, що вони є одночасно і виконавцями, тобто в такій же мірі, як і решта працівників, зацікавлені в результатах фінансово-господарської діяльності. При зіткненні групових чи відомчих інтересів з державними бухгалтерові нерідко доводиться вибирати одну з двох ролей – або працівника

підприємства, або державного контролера. У першому випадку він перестав бути контролером і порушує інтереси держави, у другому – своїми контрольними діями він може погіршити своє ж матеріальне і моральне становище. У даному разі прямо протиставляються контрольні та виконавчі функції облікових працівників. Неправильне тлумачення контрольних можливостей бухгалтерів протиставляє їх керівництву та колективу підприємства, не сприяє нормальному функціонуванню бухгалтерського контролю та реалізації прав, наданих головному бухгалтеру. Подібні вимоги породжують ситуацію, у якій в будь-якому випадку порушень і зловживань можна звинуватити обліковий персонал у відсутності або недостатності контролю, тобто “що б не трапилось, винен бухгалтер”. Страх перед таким необґрунтованим покаранням змушує їх, замість прийняття рішучих заходів до порушників, вдаватися до приховування виявлених недочетів, навіть у разі повної непричетності до шахрайства. Нерідко працівники обліку навіть прикривають порушення і зловживання, а іноді й самі беруть участь у їх вчиненні. Практика свідчить, що навіть при налагодженому обліку необхідний контроль може бути відсутнім, що підтверджує необхідність удосконалення і посилення контрольних функцій бухгалтерського обліку.

Однак функції державного контролера покладаються тільки на головного бухгалтера, так як інші працівники бухгалтерського апарату діють за його інструкціями. Тим часом обсяг роботи бухгалтерії в сучасних умовах не дозволяє головному бухгалтеру особисто контролювати всі численні факти господарського життя, що відбуваються на господарюючому суб'єкті. Ця обставина зобов'язує головного бухгалтера функції “первинного контролера” доручати відповідно іншим працівникам бухгалтерської служби, залишаючи за собою обов'язки “головного контролера”, який повинен попереджати і припиняти порушення законодавства, шахрайства, забезпечувати збереження майна і т.д. Тому дуже важливо, щоб кожен співробітник бухгалтерського апарату чітко знав свої конкретні обов'язки з контролю за здійсненням фактів господарського життя і про всі відхилення негайно інформував головного бухгалтера для прийняття оперативних заходів. У ряді випадків посадові інструкції тривалий час не переглядаються, застардівають, не повідомляються виконавцям, зберігаються у головного бухгалтера до “чергової перевірки” з боку відповідних служб, уповноважених проводити контрольні дії відповідно до чинного законодавства. Все це призводить до того, що обліковий працівник всю свою увагу зосереджує тільки на реєстрації фактів господарського життя, не інформуючи головного бухгалтера про ці факти.

На думку Ш.І. Алібекова [1], до числа поширених, але хибних уявлень про бухгалтерський облік відноситься трактування його змісту лише як системи економічної інформації. У сучасній економічній літературі і в останніх наукових дослідженнях спостерігається спроба применшити контрольні функції бухгалтерського обліку і звести його роль до постачання інформації для потреб контролю. Причому про контрольні функції обліку сказано загальними фразами, а конкретно прийоми і способи попереднього і поточного контролю не отримали належного освітлення. Що стосується навчальної літератури, то також в загальних фразах є вказівки про контрольні функції обліку, пишуть про контроль за збереженням майна, про необхідність попереджати можливість виникнення розтрат, розкрадань і зловживань, про своєчасність оприбуткування в обліку цінностей, дотримання нормативів і т.д. Але наукова розробка способів попереднього і подальшого контролю досі залишається “незайманою цілиною”, хоча способи подальшого контролю в тій чи іншій мірі знайшли відповідне відображення у спеціальній літературі з контролю. У навчальному процесі при підготовці студентів за спеціальністю “Бухгалтерський облік, аналіз і аудит”, при читанні лекцій з профілюючих курсів спеціальності, а також при атестації та підвищення кваліфікації

професійних бухгалтерів і аудиторів вся увага приділяється питанням обліку. У результаті облікові працівники та майбутні фахівці в галузі бухгалтерського обліку та аудиту мають туманне уявлення про контрольні функції бухгалтерського обліку та формах їх реалізації, за винятком загальних вражень, почерпнутих в ході практичної роботи.

Бухгалтерський контроль в основному носить попередній та поточний характер. Причому останнім часом прийнято вважати, що першорядне значення має належати попередньому і поточному контролю, спрямованому на припинення фактів марнотратства і безгосподарності. У той же час складається парадоксальна ситуація, коли багато хто визнає зростаючу роль контрольних функцій бухгалтерського обліку, але реальні спроби по їх посиленню і вдосконаленню не робляться. Це пояснюється надмірним тиском зовнішнього контролю, незадовільними умовами зберігання та використання наявних ресурсів, нечітким розподілом обов'язків між підрозділами й окремими співробітниками підприємства.

Попередній контроль в бухгалтерському обліку здійснюється до вчинення фактів господарського життя з метою попередження можливих фінансових та інших порушень і зловживань. У профілактичних перевірках господарських операцій, що відображаються в системі бухгалтерського обліку, особливо відповідальна роль належить головному бухгалтеру. Кожен факт господарського життя, зафіксований на матеріальних носіях, підлягає повторній профілактичній перевірці, що здійснюється головним бухгалтером або іншим обліковим працівником. Профілактичні перевірки є найбільш ефективним засобом контролю, оскільки вони дають можливість запобігти виникненню нестач, перевитрат і втрат у фінансово-господарської діяльності господарюючого суб'єкта. Оперативний (поточний) контроль здійснюється в процесі виконання фактів господарського життя. При цьому основним завданням такого контролю є виявлення відхилень у процесі виконання робіт з метою вжиття необхідних заходів щодо усунення негативних фактів і закріплення позитивного досвіду. Поточний контроль є засобом оперативного систематичного контролю конкретних фактів господарського життя підприємства, які не вимагають застосування складних методик і виконуються для запобігання шахрайства.

Успіх реалізації контрольних функцій бухгалтерського обліку в значній мірі залежить від умов, в яких вони застосовуються. Незадовільна організація робіт, поганий стан складського господарства, відступ від встановлених правил приймання, зберігання, відпуску і використання матеріальних цінностей та грошових коштів, приписки тощо створюють сприятливі умови для різних правопорушень і зловживань. У таких умовах можливості бухгалтерського контролю різко обмежені або зовсім зведені нанівець. Ці недоліки є причиною нестач, псування цінностей на значні суми, велика частина яких найчастіше списується за рахунок власних коштів підприємства.

Разом з тим слід відзначити те, що не зважаючи на важливість бухгалтерського контролю, він служить не єдиним джерелом інформації про стан справ на підприємстві. Крім бухгалтерської служби, контроль здійснюють інші функціональні підрозділи, окремі працівники, громадськість. На відміну від бухгалтерського, контроль функціональних підрозділів є вузько спеціалізованим та зачіпає ті сторони й ділянки, на які поширюється діяльність цих відділів. Працівники підприємства здійснюють контроль на своїх робочих місцях або в очолюваних ними підрозділах. Контроль, у широкому сенсі цього поняття, практично входить в обов'язки всіх технічних і економічних служб підприємства відповідно до їх функціонального призначення. Однак узагальнений фінансово-господарський контроль, в центрі якого знаходиться боротьба за збереження майна,

профілактика і ліквідація шахрайств, є невід'ємним завданням бухгалтерів. Можливість і дієвість такого контролю підкріплюється документальним оформленням фактів господарського життя та здійсненням документообігу при постійній участі бухгалтерів. Крім того, бухгалтерська служба, як правило, організовує і стимулює різноманітні контрольні заходи, як власними силами, так і за участю інших служб. Разом з тим, створення самостійних контрольно-ревізійних відділів та управлінь, служб внутрішнього аудиту не звільняє бухгалтерів від реалізації контрольних функцій бухгалтерського обліку, так як ці служби в основному здійснюють наступний контроль у формі ревізій, тематичних перевірок і т.д. Контроль бухгалтерів повинен здійснюватися на всіх стадіях облікового процесу (при оформленні та підписання документів, при перевірці в результаті виконання операцій документів і звітів, що надійшли, складанні бухгалтерських записів, складанні, прийманні та аналізі бухгалтерської (фінансової) звітності). Завдяки цьому контроль стає складовою частиною методології, методики і технології бухгалтерського обліку.

Посилення контрольних функцій бухгалтерського обліку, його дисциплінуючої та упорядковуючої ролі, потребує вдосконалення поточного контролю. Поточний контроль необхідно проводити у вигляді часткових короткочасних перевірок наявності матеріальних цінностей, систематичних зустрічних перевірок розрахунків, а також перевірки достовірності операцій, відображених в документах, що надійшли, у вибіркового порядку, і т.д. У процесі періодичних ревізій, аудиту з боку служб системи внутрішнього контролю такі перевірки звичайно виконуються в обмеженій мірі в силу їх короткочасності і великої різноманітності фактів господарського життя, що перевіряються. У поточному і поступовому здійсненні контролю забезпечується не тільки повнота охоплення його об'єктів, а й своєчасність виявлення порушень та втрат у момент їх виникнення або безпосередньо після цього "за гарячими слідами".

Таким чином, контрольні функції бухгалтерського обліку в умовах реформування обліку, зокрема відповідно до МСФЗ, мають бути найважливішими, бо облік є складовою частиною системи управління. Фактично всі інші функції бухгалтерського обліку (інформаційна, аналітична та ін.), залишаючись не менш важливими, забезпечують реалізацію саме контрольних функцій. Разом з тим, при всій важливості бухгалтерського контролю не слід отожднювати поняття контрольної функції бухгалтерського обліку з поняттям фінансового контролю, також як не слід ставити знак рівності між внутрішньою властивістю предмета чи явища і його практичним використанням. Якби бухгалтерський облік не мав об'єктивно властивої йому ознаки – контрольної функції, то власники, держава та інші зацікавлені особи не могли б використовувати бухгалтерський облік як головний інструмент контролю. А ретроспективний фінансово-господарський контроль, що проводиться у формі ревізії, аудиту, судово-бухгалтерської експертизи, виступає як результат практичного застосування контрольних функцій бухгалтерського обліку. Причому сама постановка бухгалтерського обліку повинна стати об'єктом постійного нагляду з боку власників, топ-менеджерів і державних органів, що здійснюють фінансово-господарський контроль діяльності економічних суб'єктів.

На думку багатьох вчених, незважаючи на різноманітність методів шахрайства та галузеві особливості, існує найбільш ефективний і результативний метод виявлення, попередження і припинення подібних діянь – це створення продуманої системи внутрішнього контролю. Дана система дозволить мінімізувати витрати шляхом зниження рівня корпоративного шахрайства і розкрадань, в результаті дасть відчутну економію грошових ресурсів і активів. А наукова організація та

регулярне здійснення внутрішнього контролю господарської діяльності дасть змогу підвищити контрольні функції бухгалтерського обліку і всього апарату управління.

На думку Т.А. Бутинець [4, с. 7], зміни, які відбулися за останні роки в економіці України, вимагають докорінної перебудови системи внутрішнього контролю господарської діяльності, яку необхідно зосередити на виконанні наступних завдань:

а) забезпечити збереження майна підприємства та його ефективне використання на всіх етапах кругообороту капіталу;

б) забезпечення виконання державних замовлень, внутрішніх планових завдань та платежів до державного і місцевого бюджетів, дотримання стандартів підприємства, концепції його розвитку;

в) виявлення внутрішніх резервів збільшення виробництва і підвищення конкурентоздатності продукції, зниження витрат на її виробництво;

г) зниження невиробничих витрат і втрат, попередження й виявлення недостач, марнотратства, розкрадань і нецільового використання засобів виробництва;

д) забезпечити достовірність даних бухгалтерського обліку та звітності;

е) забезпечення соціального захисту працюючих за допомогою достовірного визначення прибутку та його справедливого розподілу.

Інший вчений – Р.О. Костирко [12, с. 97] – вважає, що внутрішній контроль повинен ґрунтуватися на наступних положеннях:

1. Система повинна бути гнучкою та відповідати змінам, які відбуваються в ринкових умовах господарювання, оскільки прорахунки в системі контролю призводять до втрат.

2. Використання в якості теоретичної основи внутрішнього контролю концепції координації та цінностей. Це розширює функції контролю шляхом побудови такої системи внутрішнього контролю, за допомогою якої можна простежити ланцюжок створення доданої вартості на різних сегментах виробничої системи. Тобто система внутрішнього контролю повинна бути зорієнтована на формування контрольної оцінки інформації для прийняття управлінських рішень.

3. Необхідно узгодити принципи внутрішнього контролю з принципами корпоративного управління. Співставлення принципів корпоративного управління з принципами внутрішнього контролю показує, що принципи корпоративного управління не в повній мірі відповідають потребам внутрішнього контролю і нечітко розмежовують функціональні обов'язки органів, які здійснюють внутрішній контроль.

4. Керівництво підприємства повинне встановити статус служби внутрішнього контролю, забезпечуючи їй повну підтримку на найвищому рівні. Мотивацією внутрішнього контролю є вирішення конфлікту інформаційної асиметрії та забезпечення балансу інтересів різних учасників економічних відносин.

Отже, відповідно до вказаних завдань і положень побудуємо власну систему внутрішнього контролю, яка була б ефективною при виявленні, попередженні та припиненні корпоративних шахрайств. Звісно, єдиної, придатної на всі випадки життя методики виявлення та попередження у системі бухгалтерського обліку фактів організації шахрайства не існує, оскільки в таких справах використовують вельми різноманітні способи і схеми шахрайств. Проте, не дивлячись на це, спробуємо побудувати загальну систему внутрішнього контролю, ефективну для більшості випадків шахрайських дій.

Ядром системи внутрішнього контролю на підприємстві має стати служба безпеки. Перш за все підрозділи економічної безпеки. Крім того, в цю систему входять:

– аудит і консалтинг;

- фінансовий контролінг;
- ревізійні та інвентаризаційні комісії;
- юридична та кадрова служби.

Якщо для співробітників служби безпеки і ревізорів полювання на шахраїв – одне з основних занять, то для інших – аудиторів, фінансових контролерів, юристів і кадровиків – виявлення махінаторів лише одне із завдань, причому не основне.

Створюючи систему внутрішнього контролю на підприємстві необхідно враховувати наступне. По-перше, вибудовуючи дану систему необхідно чітко уявляти, що лише об'єднання всіх її елементів під єдиним керівництвом (система внутрішнього контролю обов'язково повинна замикатися на першій особі, а ще краще на власнику; якщо краде головний бухгалтер або фінансовий директор, а їм підпорядковані окремі елементи системи, то система контролю буде функціонувати тільки на папері) і єдиним задумом, тісна координація зусиль здатні скоротити не тільки кількість шахраїв на підприємстві, але й збитки від їхньої діяльності. Проте при цьому слід завжди виділяти відмінності можливостей елементів системи контролю, а значить поділяти зони відповідальності і повноваження. Найважливіше завдання власника не допустити недобросовісної конкуренції і боротьби амбіцій між керівниками різних елементів системи контролю, які однозначно призведуть до програшу бізнесу і виграшу шахраїв.

По-друге, необхідно пам'ятати, що створення системи внутрішнього контролю – процес перманентний, він не повинен зупинятися (точно так само як і процес постійного вдосконалення системи безпеки підприємства). Справа в тому, що, як правило, мислячий шахрай ніколи не буде вчиняти протиправних, шахрайських дій там, де створена система контролю. Якщо система внутрішнього контролю відсутня, то шахрай розслабляється і документи, що "прикривають" його справи, готує недбало, з меншою ретельністю.

По-третє, щоб створити результативно працюючу систему контролю на підприємстві, перш за все необхідно провести експрес-аналіз підприємства, виявити всі можливі системи відтоків, побудувати бар'єри на шляху цих відтоків, грамотно і продумано організувати бухгалтерський облік, діловодство, документооборот, підібрати і при необхідності навчити людей, які будуть займатися внутрішнім аудитом та фінансовим контролінгом. При підборі цих співробітників кадрова служба повинна враховувати не тільки професійну майстерність і досвід роботи, а й особливості психологічного портрета. Справа в тому, що робота аудитора, ревізора, контролера за своєю суттю – дуже конфліктна, дані співробітники – потенційні противники для персоналу підприємства. Тому психологи повинні допомогти кадровикам підібрати на ці посади комунікабельних, здатних уникати і йти від конфліктів людей.

По-четверте, як показує практика, підвищення ефективності та результативності діяльності системи внутрішнього контролю сприяє постійна ротація співробітників. Оскільки працівники даної системи допомагають власнику зберегти його бізнес, то переміщуючи їх на деякий час в інші підрозділи (виробництво, реалізація, постачання), власник вирішує відразу три завдання:

1) переміщення дозволяє виправити деформації та однакові оцінки, які неминуче з'являються у "мисливців за шахраями" (такі як – всі працівники підприємства – злодії та шахраї);

2) ротації дають можливість контролерам набратися досвіду і реально дізнатися про ситуацію в підрозділах підприємства;

3) змінюється ставлення до них співробітників підприємства, їх перестають вважати контролерами та оцінювачами роботи інших.

По-п'яте, існує досить поширена точка зору, що система внутрішнього контролю потрібна великим підприємствам, які мають багато відділень і філій, а малий бізнес через брак коштів не може це собі дозволити. Це

найпоширеніша помилка, оскільки крадуть як на великих, середніх, так і на малих підприємствах. У будь-якого (навіть найменшого) підприємства повинна бути система внутрішнього контролю. Якщо на суб'єкті господарювання працює 20 чоловік, то як мінімум повинен бути один співробітник, який контролює і аналізує все, що діється на підприємстві. Він може бути позаштатним консультантом і в цьому випадку частина контрольних обов'язків доведеться взяти на себе власнику, який, як правило, на малому підприємстві є і директором.

Отже, розпочнемо будувати систему протидії шахрайству з аудиту та консалтингу. Сьогодні в багатьох неадаптованих до українського законодавства роботах можна прочитати те, що надійними інструментами забезпечення економічної безпеки підприємства є аудит і консалтинг. Проте, насправді це не так. Аудит як один із складових господарського контролю розглядався нами раніше. Тож зараз лише узагальнимо зазначене.

Власник повинен чітко розуміти, що зовнішній аудит – це чисто формальна процедура, а для вирішення проблем протидії внутрішньокорпоративним шахраям слід створити підрозділи внутрішнього аудиту. Практика останніх років наочно показала, що підрозділ внутрішнього аудиту – ефективна зброя протидії корпоративним шахраям. Співробітники даного підрозділу повільно і методично, шляхом вивчення всіх документів підприємства дають найоб'єктивнішу і найнезалежнішу інформацію про реальну роботу всіх підрозділів підприємства. Вони не тільки забезпечують власника інформацією, але і пропонують зміни, що дозволяють серйозно ускладнити діяльність шахраїв. Крім того, до їхньої компетенції належить постійна розробка змін внутрішніх нормативних документів. Результати та ефективність їх діяльності залежать безпосередньо від наступних факторів: кому вони підпорядковані і підзвітні, їх повноважень. Їх головними союзниками є співробітники підрозділів економічної безпеки, в тісному контакті з якими аудитори підприємств і працюють.

Головна умова ефективної роботи підрозділу внутрішнього аудиту – це незалежність і найвищий професіоналізм співробітників, відсутність "недоторканих" відділів і працівників на підприємстві та, звісно, підпорядкування власнику, як винятку, генеральному директору. На відміну від зовнішнього аудиту, який функціонує на основі вітчизняного законодавства та міжнародних стандартів, внутрішній аудит повністю підпорядкований інтересам власника, який визначає його завдання, напрямки діяльності, плани і порядок перевірок, систему звітності. Відділ внутрішнього аудиту – це своєрідна внутрішня економічна контррозвідка на підприємстві.

Тепер зупинимось детальніше на консалтингу. Як справедливо зазначає У. Сулейманов у своїй книзі "Правила полювання на "пацюків", або Як боротися з внутрішньокорпоративними розкраданнями" [15], велику загрозу становить модний зараз напрямок – консалтинг. Найнебезпечніше в діяльності консалтингових фірм – це те, що на відміну від аудиторських компаній вони не тільки отримують доступ до комерційних таємниць підприємства, але й можуть істотно впливати на його діяльність, прийняття найважливіших стратегічних рішень. Заворожуючи керівників підприємств (особливо в провінціях) гучними термінами "реформування підприємства", "вдосконалення управлінського обліку", "фінансове оздоровлення", "постановка маркетингу", "реінжиніринг бізнес-процесів", вони отримують доступ до необхідної інформації, тобто займаються банальною діловою розвідкою. Сьогодні, як правило, це один з етапів підготовки до захоплення підприємства.

У залежності від розмірів підприємства зустрічається кілька варіантів організації даного елемента системи внутрішнього контролю. Так, на великих підприємствах сьогодні існують служби фінансового контролю, на середніх і малих – фінансові контролери. Фінансовий контролінг, на думку У. Сулейманова [15], – це система, яка забезпечує постійний контроль найбільш важливих

напрямів фінансової діяльності підприємства, своєчасно виявляє всі відхилення від планових показників та забезпечує прийняття рішень по нормалізації ситуації.

Фінансовий контролінг має два основні завдання. По-перше, співробітники цього підрозділу повинні всіма доступними способами знижувати витрати підприємств. Фінансові контролери постійно борються з тим, що отримало назву "марнотратне поведіння управлінців". У зв'язку з цим вони вимагають від топ-менеджерів пояснень щодо необґрунтованих витрат останніх, в тому числі їх особистих. По-друге, спільно з юридичним підрозділом вести постійний пошук легальних способів оптимізації податків.

Для ефективного виконання своєї роботи фінансові контролери повинні мати значні повноваження, а їхній керівник – і статус, пряме підпорядкування власнику, в крайньому випадку генеральному директору. В даний час на багатьох підприємствах керівники не підписують фінансові документи без позитивної відповіді фінансового контролера. Сьогодні, як правило, фінансові контролери практично не займаються виявленням порушень і зловживань уже після їх вчинення. Мабуть, найбільш оптимальною структурою служби фінансового контролінгу є така, як зазначена на рис. 1.

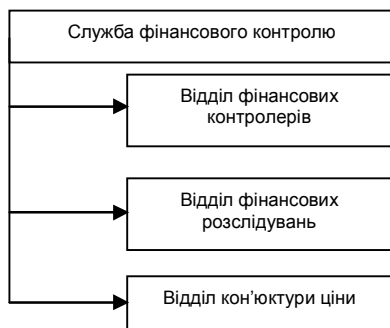

Рис. 1. Структура служби фінансового контролінгу на підприємстві

В даний час на підприємстві вкрай неохоче звертаються за допомогою до правоохоронних органів для притягнення до кримінальної відповідальності шахраїв, оскільки можливий розголос може серйозно позначитися на діловій репутації. Це пов'язано з тим, що шахрай, щоб себе обезпечити, часто збирає компромат на все керівництво підприємства. Коли починаються внутрішні розслідування він дістає свій компромат. Керівництво підприємства вважає за краще питання вирішити по тихому, без зайвого розголосу.

Для виявлення корпоративних шахрайств і відповідальних за них осіб проводять фінансові розслідування (на Заході цей напрям називають forensic research). У порівнянні зі звичайним аудитом та контролінгом ця діяльність має певну специфіку і вимагає особливої методики. Як правило, особи, які вчиняють шахрайства з корпоративними фінансами, володіють високим рівнем професійної підготовки, як в економічній, так і в обліковій областях. Це дозволяє їм заздалегідь досить точно передбачити, які кроки будуть зроблені підрозділами системи внутрішнього контролю в подальшому, і вжити заходів з приховування передбачуваних доказів.

Виявлення фінансових зловживань і встановлення причетних до них осіб вимагає спільної роботи не тільки фахівців в галузі бухгалтерського обліку, фінансів та аудиту, але і криміналістів, які володіють методами криміналістичних досліджень. Саме результати криміналістів, які іноді здаються керівництву підприємства несуттєвими, дозволяють фахівцям, які проводять фінансові розслідування, перенести гру на "інше поле", де шахрай не орієнтується і не має переваг завчасної підготовки.

Дослідження показали, що 60 % складських зловживань [10] пов'язані з внутрішньокорпоративним шахрайством. Існує два типи складського шахрайства: банальні крадіжки і фіктивні відвантаження. Отже, дамо деякі практичні поради щодо попередження подібних зловживань.

Найбільший інтерес у шахраїв-реалізаторів викликає неврахована продукція, оскільки ймовірність звернення власника в правоохоронні органи за фактом зникнення вельми незначна. Тому, чим менше працівники відділу збуту, обслуговуючий персонал і співробітники, що охороняють склад, знають про загальну структуру фінансових і товарно-матеріальних потоків підприємства, тим краще.

Перш, ніж брати на роботу співробітника відділу збуту і завідувача складу, необхідно зібрати про них максимум інформації. Джерелом відомостей про людей, найманих на матеріально-відповідальні посади, є їхнє попереднє місце роботи. Визначено, що найбільш змістовні і повні коментарі щодо особливостей характеру та професійних якостей претендента, як правило, дають три джерела: безпосередній начальник, підлеглий і офіс-менеджер підприємства. Схильності людини до брехні та крадіжок можна виявити за допомогою детектора брехні, графологічної експертизи і психологічних тестів (широке поле діяльності служби кадрів як одного з елементів системи внутрішнього контролю). Хорошим джерелом отримання інформації є: під легендою, що підприємство сповідує принципи високої корпоративної культури, цікавиться тим, як живуть сім'ї співробітників, днями народжень їхніх дітей – зайти до потенційного завідувача складом у гості. Справжня мета візиту – перевірити, наскільки готовий кандидат зайняти посаду.

Керівникам служби безпеки тих підприємств, в яких відділи збуту і постачання вже укомплектовані, можна порадити не рідше рази на рік впроваджувати в складські служби перевірених працівників (бажано товариських і перевірених людей на посади вантажників). Практика показує, що нерідко складське злочинство ґрунтується на круговій поруці і вже через два-три тижні перевірених працівників зможе надати достатню інформацію для того, щоб зробити висновки про діяльність служби збуту підприємства.

Так, на думку фахівців, грамотно оформлена матеріальна відповідальність співробітників дозволяє не тільки знизити рівень шахрайства на складі, а й істотно спростити процедуру складського обліку. За словами експерта, достатньо зафіксувати в трудових угодах із завідувачем складу, збувальником і вантажниками розміри фінансових санкцій за пропашу товару і жоден шахрай на складі не приживеться. Такий підхід стимулює працівників до самостійного і ретельного обліку складських залишків при змінах змін. Класика жанру – щоденне зняття складських залишків, щотижнева планова інвентаризація та позапланові перевірки у міру потреби.

Необхідно пам'ятати, що заходи, спрямовані на мінімізацію шахрайства на складах, навряд чи будуть ефективними, якщо вони будуть простою формальністю (як втім і будь-які інші заходи системи внутрішнього контролю). Мало написати посадову інструкцію (скажімо, як повинен поводитися завідувач складом, якщо на склад доставлений неякісний товар). Потрібно ще й проконтролювати, чи справді завідувач її виконує. Ефективним інструментом контролю можуть бути наступні дії керівника підприємства, якому ніщо не заважає несподівано для співробітників завезти на склад, наприклад, власний бракований товар, представивши його як продукцію умовного контрагента, і запропонувати відкат, щоб його взяли. Таким чином, можна вбити двох зайців. По-перше, дізнатися чи виконують співробітники приписи. По-друге, створити прецедент, після якого, у разі виникнення аналогічної ситуації, співробітники засумніваються, чи дійсно їм пропонують відкат чи це чергова перевірка керівництва.

Для того, щоб система внутрішнього контролю дійсно працювала і створювала надійну перешкоду шахраям, необхідні такі обов'язкові умови. По-перше, якщо краде керівник, то в 100 % випадків те ж саме будуть робити його підлеглі, не вважаючи при цьому, що здійснюють якийсь злочин. Топ-менеджмент, який, здавалося б повинен стояти на сторожі інтересів підприємства, найчастіше використовує своє службове становище в корисливих цілях, а отже, втрачає моральне право запитати з підлеглого. По-друге, необхідна лояльність співробітників підрозділів системи внутрішнього контролю, яка буде забезпечена.

– якщо співробітник буде впевнений у власному завтрашньому дні на підприємстві;

– якщо співробітник буде впевнений у завтрашньому дні і, зрозуміло, у майбутній перспективі самого підприємства;

– якщо працівник буде переконаний, що його завзята і чесна праця на благо підприємства буде помічена і гідно оцінена як у вигляді кар'єрного росту, так і у вигляді зростання його доходів.

Отже, тепер на основі розглянутого вище, можна визначити компоненти внутрішнього контролю, на які повинна бути направлена увага керівництва підприємства при впровадженні програми по боротьбі з шахрайством (табл. 1.).

Таблиця 1. Компоненти внутрішнього контролю щодо захисту підприємства від шахрайств

№ з/п	Компонент внутрішнього контролю	Сутність компоненту
1	Проведення оцінки ризику шахрайства	Ця робота передбачає підвищену увагу керівництва до тих областей діяльності організації, де можливі зловживання, а також перевірку службою внутрішнього аудиту, службою економічної безпеки підприємства, окремими співробітниками підприємства, що виконують обов'язку контролерів, дотримання контрольних процедур, їх відповідності можливим ризикам. Особлива увага повинна бути приділена фактам ігнорування керівництвом контрольних процедур, індикатором чого в першу чергу вважаються такі явища: введення в бухгалтерські системи завідомо неправдивої інформації, навмисне спотворення даних при оцінці залишків по істотних рахунках; проведення господарських операцій, які виходять за рамки звичайної господарської діяльності підприємства при відсутності на це достатніх підстав
2	Створення середовища контролю	Контрольне середовище вважається основою решти компонентів системи внутрішнього контролю. Прийнято виділяти такі фактори контрольного середовища: чесність, етичні норми, компетенції керівництва та працівників підприємства. Належне контрольне середовище дозволяє підприємству встановити систему морально-етичних цінностей, що перешкоджає шахрайству. Прямим обов'язком керівництва, ради директорів тощо в контрольному середовищі є створення певного відношення (ставлення) до фактів зловживань у найвищого управлінського персоналу підприємства. Також до створення контрольної середовища відносять розробку кодексу корпоративної етики, запровадження "гарячих ліній" і програм, які заохочують передачу співробітниками відомостей про розкрадання, наглядову діяльність структурних підрозділів підприємства, наділення певними контролюючими повноваженнями
3	Розробка та впровадження контрольних процедур, спрямованих на боротьбу з шахрайством	Контрольні процедури – це комплекс попереджувальних або пошукових заходів, які повинні бути прийняті у відповідності з виявленими факторами ризику шахрайств. Наприклад, ефективними процедурами попередження шахрайств серед співробітників підприємства є проведення роз'яснювальної роботи, об'єктивна винагорода за працю, створення збалансованої системи мотивації (штрафи, інші покарання чи премії, інші заохочення), проходження первинними документами значного шляху узгоджень та затверджень (але слід пам'ятати про ризик бюрократії на підприємстві), починаючи з лінійного менеджера і закінчуючи внутрішнім аудитором, створення корпоративної культури на підприємстві, диференційований розподіл відповідальності та обов'язків між співробітниками, ротація співробітників одного відділу (шахрайські дії здійснюють співробітники, які працюють на одній ділянці тривалий час і контроль за роботою яких практично відсутній. Ротація працівників в межах одного відділу, по-перше, підвищить професіоналізм кожного з них, по-друге, знизить залежність підприємства від конкретних людей, а по-третє, зменшить можливості для шахрайства), обмеження доступу до ТМЦ, позапланові інвентаризації і т.д.
4	Обмін інформацією та комунікації	Позиція підприємства щодо запобігання шахрайств та проведення програм боротьби з ними повинна бути добре відома співробітникам. Інформація повинна охоплювати всі рівні діяльності підприємства, включаючи відносини з контрагентами, і може поширюватися серед працівників у паперовому, електронному вигляді, а також у вигляді спеціальних бюлетенів, за допомогою навчання, проведення дискусій і т.д.
5	Моніторинг якості та ефективності програм і контрольних процедур	Включає насамперед перевірки виконання контрольних процедур, а також поточні контрольні заходи, вбудовані в звичайні операційні процеси (наприклад, регулярні звірки розрахунків між різними підрозділами, службами)

Повністю викоринити шахрайство не вдається, на жаль, це частина господарського життя. Але ось мінімізувати ризики шахрайства, скоротити втрати до несуттєвих для підприємства сум цілком реально. Для цього її керівникам буде потрібно задати "належний тон", забезпечити незалежність контрольних процедур і впровадити механізми анонімного інформування, наприклад "гарячу лінію" (даний досвід попередження шахрайств досить успішно впроваджений у західних компаніях), подвійний підпис, матриця прийняття рішень (коли прийняття рішень більш вищого рівня вимагає більш вищого рівня співробітника). Немає нічого ефективнішого для боротьби з шахрайством, ніж створена і підтримувана на найвищому рівні неприпустимість подібних фактів. Це і є "належний тон", що зазвичай задається керівництву підприємства її власниками. Якщо керівництву стало відомо про факти шахрайства, то покарання має слідувати негайно. Дуже часто шахрайство здійснюється людьми, які багато років пропрацювали на підприємстві, фахівцями, що досконально знають всі бізнес-процеси.

Ситуація з кадрами сьогодні непроста, знайти хорошого працівника складно. У результаті менеджмент може прийняти рішення, наприклад, про переведення шахрая з головного офісу в регіональний. Але цього недостатньо. Такий підхід дасть шахраю привід думати, що проблема не в тому, що він вкрав, а в тому, що погано приховав. З високою ймовірністю все повториться вже на новому місці роботи. Підприємство не повинне

обмежуватися лише звільненням шахрая. Потрібно постаратися зробити так, щоб він відповів за законом, довести справу до суду, піддати гласності. Існує поширена помилка, що оприлюднення фактів шахрайства призведе до втрати довіри інвесторів. Це не так. Якщо керівництво підприємства відкрито говорить про наявні в нього проблеми і про те, як воно з ними справляється, це свідчить про чесність його менеджменту і його готовності виправляти помилки. Набагато гірше, коли є інформація про те, що в бізнесі не все в порядку, але менеджмент постійно рапортує про повну відсутність будь-яких проблем і про зростаючі фінансові показники

Звідси, робота зі створення ефективної системи контролю повинна включати три основних етапи:

1) оцінка факторів ризику шахрайства (на даному етапі потрібно проаналізувати всі існуючі на підприємстві бізнес-процеси, а також провести аналіз зловживань, що мали місце, для того, щоб знайти слабкі, незахищені ланки в діючій системі контролю. До цієї роботи активно залучаються керівники відділів. Оскільки вони добре знайомі з бізнес-процесами, їм простіше припустити, як і на якій ділянці співробітники можуть зловживати своїми повноваженнями);

2) моделювання схем шахрайства (потрібно поставити себе на місце шахрая і уявити, як можна обійти діючі контрольні процедури. Всі ймовірні схеми шахрайства наносяться на карту ризику і ранжуються за ступенем значущості. У першу чергу увага повинна

приділятися тим схемам, які найбільш вірогідні або вже мали місце в минулому і при цьому можуть завдати господарській діяльності істотного збитку);

3) рекомендації з доопрацювання контрольних процедур і контроль за їх виконанням (на жаль, не завжди те, що написано на папері – наприклад, порядок надання авансових звітів, в якому закладені всі необхідні методи контролю, – працює на практиці).

А коли розкривається інформація про фактично здійснене чи можливе шахрайство або зловживання, керівництву необхідно бути готовим до проведення комплексного та об'єктивного внутрішнього розслідування. Мета такого розслідування – зібрати факти для належної перевірки передбачуваного порушення, яка могла б дати керівництву можливість вибрати правильну лінію поведінки.

Що ж робити підприємству, яке стикнулося з фактом шахрайства? Насамперед, зберігати все в суворій конфіденційності, щоб не “злякати” шахрая-співробітника, який може одразу знищити увесь доказовий матеріал. Основне, що потрібно зробити при наявності достатніх підозр, – забезпечити цілісність доказової бази як в електронному вигляді, так і в паперовому. На практиці зустрічалося чимало випадків, коли одночасно “ламався” сервер і “зникали” паперові документи, нібито вивезені на податкову перевірку.

Для копіювання та відновлення даних з електронних носіїв часто залучаються співробітники служби IT і Forensic Technology (скорочено Ftech). Спеціалісти цього підрозділу можуть діставати електронні дані навіть у тих випадках, коли справа, здавалося б, є зовсім безнадійною. Саме вони допоможуть відновити стерті та пошкоджені файли, відкриваючи доступ до електронної пошти та реконструюючи ланцюжок подій, що відбулися. До переліку носіїв, що цікавлять керівництво, крім електронної пошти, яка зберігається на сервері, входять також жорсткі диски персональних комп'ютерів, зовнішні жорсткі диски, USB-флешнакопичувачі та персональні мережеві папки.

Якщо на етапі попереднього аналізу можна зібрати безліч підозр (але не завжди фактів), то у результаті перегляду електронних даних можна одержати докази шахрайства. Наприклад, часто зустрічаються файли з підготовленими договорами для всього ланцюжка постачальників, з яких можна точно розрахувати обсяг маржі, що осіла на рахунках фіктивних підприємств. Існують файли з реальними грошовими потоками між різними фіктивними фірмами, а також інформація про зняті готівкові суми.

Документам, що зберігаються в паперовому вигляді, включаючи бухгалтерську документацію, також потрібно забезпечити цілісність. При необхідності рекомендується зробити резервне копіювання документів і помістити їх за межі підприємства на територію, що охороняється.

Головним джерелом інформації для проведення фінансового розслідування є, звичайно, бухгалтерська служба – єдиний підрозділ, який може дати точну інформацію про платежі та проводки, аналіз яких покаже, куди зникли активи. Іншим джерелом інформації є операційні бази даних, які далеко не завжди співпадають з бухгалтерським обліком. Найчастіше детальна інформація може бути відсутньою у бухгалтерських документах (наприклад, інформація про всі зроблені перевезення або список маркетингових заходів). Порівнюючи бухгалтерську та операційну інформацію, можна з'ясувати багато цікавих деталей, наприклад список реальних покупців або постачальників, “прихований” у бухгалтерському обліку за фіктивними підприємствами, а також розмір відкатів. Цінним джерелом інформації є незадоволені або звільнені співробітники. Однак у цьому випадку можна стикнутися з перебільшеними фактами, емоціями та простими вимислами. Проте необхідно задокументувати всі заяви таких співробітників, спробувати зібрати докази та відфільтрувати те, що допоможе розслідуванню.

Коли всі факти протиправних дій зібрані, керівництву слід розглянути заходи реагування. Наприклад, воно може ухвалити рішення щодо наступних кроків:

- проконсультуватися з юристами щодо сильних та слабких сторін, якими володіє підприємство у вирішенні даного питання і визначитись, чи є сенс піддавати все гласності;

- вжити дисциплінарних заходів щодо осіб, залучених до несумлінних дій (частіше за все – звільнення), а також щодо керівників, які не змогли запобігти або виявити такі дії;

- усунути наслідки заподіяної шкоди (наскільки це можливо), зробити перерахунок податкових зобов'язань;

- проаналізувати причини, які лежать в основі порушень у роботі відповідних засобів контролю, забезпечивши зниження ризику та посилення засобів контролю;

- довести до відома всіх співробітників інформацію про розпочаті належні заходи.

Щоб уникнути помилок і для запобігання корпоративних шахрайств дуже важливо вжити конкретних заходів. Потрібно правильно оцінювати відповідні ризики та краще готувати співробітників, зайнятих фінансовим контролем. Практика показує, що насамперед необхідно посилити контроль над реалізацією продукції, маркетингом і закупівлями, а також над схемами податкової оптимізації та угодами з імпортом. Інакше наслідки пропущених махінацій можуть бути не просто важкими, але й згубними для господарської діяльності підприємства.

Ефективні методи виявлення та боротьби з шахрайствами, безперечно, коштують не дешево. Можливо, саме тому процедури виявлення таких злочинів у нашій країні – тільки на етапі становлення. Більшість власників і керівників господарюючих суб'єктів вважають, що краще втратити незначну частину грошових коштів чи майна підприємства від шахрайських дій, аніж витратити значні суми на забезпечення контролю. Проте такий підхід легко можна спростувати – механізми контролю будуть виправдані, якщо навчитися ефективно їх створювати. Разом з тим, за даними дослідження, майже половина підприємств впровадили додаткові процедури перевірки ідентифікаційної інформації клієнтів і постачальників, зміцнили службу внутрішнього аудиту, третина зробила акцент на дотриманні професійної етики, стільки ж впровадили додаткові процедури, пов'язані з набором і звільненням співробітників, а також переглянули політику в сфері протидії шахрайству. Ще однією дієвою мірою протидії розкраданню є запрошення сторонніх фахівців для проведення корпоративних розслідувань.

У світовій практиці напрацьовано ряд ефективних процедур запобігання економічній злочинності, які попередньо адаптувавши до господарської діяльності нашої країни, можна впровадити на вітчизняних підприємствах. Наприклад, подвійний підпис, матриця прийняття рішень – коли прийняття рішення більш вищого рівня вимагає більш вищого рівня співробітника. Все залежить від того, на якій стадії розвитку перебуває бізнес. Таким чином, в умови кризи відсутність необхідних коштів для виявлення та запобігання шахрайству не повинна виправдовувати бездіяльність менеджменту. Проведення розслідувань та запровадження інших методів боротьби з шахрайством може дозволити на справді уникнути набагато більших втрат.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що для запобігання правопорушень в економічній діяльності необхідно вести постійний контроль за здійсненням господарських операцій, за веденням бухгалтерського обліку і звітності, відповідністю їх вимогам законодавства. Зростання розкрадань, порушень і зловживань, скоєних з використанням можливостей бухгалтерського обліку, свідчить про слабкість контролю в першій його ланці. Саме тому, одним із завдань нашого дослідження був розгляд питання господарського контролю як способу виявлення та попередження шахрайських дій в діяльності підприємств. Господарський контроль є процесом спостереження і перевірки господарської діяльності підприємства, яка здійснюється відповідними суб'єктами управління з метою виявлення

відхилень від встановлених параметрів цієї діяльності, законності, достовірності та ефективності здійснення операцій, усунення та попередження негативних явищ та тенденцій, такий як шахрайство. Господарський контроль за метою та спрямованістю представлено такими складовими як перевірка, ревізія, аудит, судово-бухгалтерська експертиза, бухгалтерський облік та внутрішній контроль. Головним завданням виявлення шахрайства є виявлення та профілактика будь-яких порушень чинного законодавства.

На жаль, повністю позбутися шахрайств на підприємствах не можливо так, як це частина господарського життя. Але мінімізувати ризики шахрайства, скоротити втрати до несуттєвих для підприємства цілком реально. В цьому допоможуть методи контролю. Якщо досліджувати їх з точки зору виявлення шахрайства та його попередження, то найбільш розробленими, на нашу думку, являються такі методи як ревізія, внутрішній аудит, перевірки. Інші методи як способи виявлення та попередження шахрайських дій на підприємстві ще потребують певних досліджень. Найефективніші методи господарського контролю щодо виявлення шахрайських дій є бухгалтерський облік, а щодо профілактики – внутрішній контроль.

Список використаної літератури:

1. *Алибеков Ш.И.* Контрольные функции бухгалтерского учета / Ш.И. Алибеков // Аудит и финансовый анализ. – 2007. – № 4. – С. 314-318, с. 314.
2. *Антипов В.И.* Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методичне узагальнення) / В.И. Антипов. – Вінниця: ДП ДКФ, 2006. – 1040 с, с. 802.
3. *Бардаш С.В.* Контроль діяльності суб'єктів господарювання: гіпотези та версії порушень: [монографія] / С.В. Бардаш. – К.: Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2008. – 312 с., с. 71.
4. *Бутинець Т.А.* Виявлення відхилень, умов та причин їх виникнення / Т.А. Бутинець // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2010. – № 3 (53). – С. 7-12, с. 7.
5. *Бутинець Т.А.* Принципи господарського контролю: суперечності поглядів / Т.А. Бутинець // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2009. – № 1 (47). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zsas.zhitomir.org/uk/content/бутинець-та-принципи-господарського-контролю-суперечності-поглядів>.
6. *Бутинець Ф.Ф.* Закони та закономірності науки про господарський контроль / Ф.Ф. Бутинець, Т.А. Бутинець // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2011. – № 1 (55). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdtu_econ/2011_1/1.pdf.
7. *Воюцкая И.В.* Бухгалтерская экспертиза в предупреждении экономических правонарушений \ И.В. Воюцкая \ Вестник ОГУ. – 2007. – № 3. – С. 101-105. – [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: <http://vestnik.osu.ru/20073/16>, с. 103.
8. *Гаждиев Н.Г.* Роль бухгалтерской экспертизы в выявлении причинно-следственных связей экономических преступлений / Н.Г. Гаждиев // Аудитор. – 1996. – № 3. – С. 41-43.
 9. *Давидов Г.М.* Виявлення помилок і шахрайства в процесі проведення аудиту / Г.М. Давидов // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2002. – № 4. – С. 73-77, с. 74-75.
 10. *Демин В.* Корпоративное мошенничество. Практические рекомендации по созданию системы противодействия / В. Демин // Безопасность. Достоверность. Информатика. – 2007. – № 73. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prosvet.su/articles/sec/10/>
 11. *Дондик Г.П.* Використання бухгалтерської інформації під час розкриття злочинів у сфері економіки та встановлення умов їх скоєння / Г.П. Дондик // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – № 1. – С. 53-59, с. 58.
 12. *Костирко Р.О.* Внутрішній контроль в системі управління підприємства: методологічне забезпечення / Р.О. Костирко // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2010. – № 3 (53). – С. 97-99. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdtu_econ/2010_3_1/22.pdf, с. 97.
 13. *Робсон А.П.* Финансовое планирование и контроль / А.П. Робсон; под ред. М.А. Поукока и А.Х. Тейлора. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 479 с., с. 15.
 14. *Смирнова Л.* Аудит як засіб боротьби з шахрайством / Л. Смирнова, Д. Кошелькова // Економічний аналіз: збірник наукових праць кафедри економічного аналізу Тернопільського національного економічного університету, 2010. – Випуск 6. – 543 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.tane.edu.ua/images/nauk_vydannya/nGJXYu.pdf.
 15. *Сулейманов У.* Правила охоты на “крыс”, или Как бороться с внутрикорпоративными хищениями / У. Сулейманов. – М.: Ось-89, 2008. – 144 с.
 16. *Усач Б.Ф., Маркевич М.А.* Виявлення фактів шахрайства у контексті аудиту фінансових звітів банків / Б.Ф. Усач, М.А. Маркевич // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 3 (53). – С. 253-255, с. 253.
 17. *Федчишина В.В.* Судово-бухгалтерська експертиза та контроль: взаємозв'язок категорій / В.В. Федчишина // Міжнародний збірник наукових праць. – 2010. – № 3 (15). – С. 307-316. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ptmbo/2009_3/34.pdf
 18. *Філозоп О.В.* Організація служби внутрішнього аудиту як передумова якісного його здійснення / О.В. Філозоп // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2009. – № 1 (47). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdtu_econ/2009_1/28.pdf, 224.

ЗАЄЦЬ І.В. – здобувач Житомирського державного технологічного університету